

VLADIMIR PROPP

FOLKLORDA MO‘JIZAVIY TUG‘ILISH MOTIVI

1. Asosiy masala

Qahramonning mo‘jizaviy tug‘ilishi – jahon folklorida, ayniqsa ertaklarda juda keng tarqalgan motivlardan biridir. Ammo bu motiv faqat ertaklar bilangina cheklanib qolmaydi. Bokira holatdagi homiladorlik deyarli barcha dunyo dinlarida – ibtidoiy va qadimgi dinlardan tortib, nasroniylik kabi kechroq shakllangan dinlargacha mavjud. Shunday ekan, bu borada folklor birlamchi emas, deb aytish mumkin.

Mazkur mavzu bo‘yicha adabiyotlar nisbatan boy. Ayniqsa, mo‘jizaviy tug‘ilish masalasi diniy kontekstda etnograf va dinshunos tarixchilar tomonidan keng o‘rganilgan. Biz masalaning tarixiga chuqur kirib o‘tirmaymiz. Aytishimiz mumkin bo‘lgan narsa shuki, mavzuga oid juda ko‘p qimmatli ma’lumotlar to‘plangan, ammo masalaning mohiyati haligacha to‘liq ochilgan emas. Buning uchun esa katta hajmli ilmiy ish talab qilinadi. Bizning vazifamiz biroz boshqacharoq hamda ancha kamtarona: biz ertaklarni tadqiq qilib, folklor materiallari hamda tarixiy haqiqatlarni solishtirgan holda aynan ertaklardagi mavjud mo‘jizaviy tug‘ilish motivini tushuntirishga, shuningdek, uning manbalarini aniqlashga harakat qilamiz. To‘g‘ri, bunda bir noma’lum narsani boshqa bir noma’lum narsaga qiyoslashga to‘g‘ri keladi. Biroq qaysidir folklor namunasini ma’lum bir hayotiy, madaniy, marosimiy voqelik bilan taqqoslash orqali biror tarixiy materialga ozgina bo‘lsa-da, oydinlik kiritishi mumkin bo‘ladi. Bu o‘rninda folklorshunoslikdagi hech qanday katta masalalar ko‘rib chiqilmaydi, chunki bitta motivni tadqiq qilish orqali folklorshunoslikning barcha muammolarni hal qilish imkonsiz. Bizning asosiy maqsad – ertakni chuqurroq anglashga oz bo‘lsa-da, hissa qo‘shishdir.

a) otasiz tug‘ilish

Turli tadqiqotlarda keltirilgan boy materiallarga ko‘ra, bir paytlar ayol kishining erkak ishtirokisiz homilador bo‘lishi mumkinligiga keng miqyosda ishonilgan, hatto hozirgi kunda ham ayrim joylarda bu e’tiqod saqlanib qolgan. Qator dalillar va ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, inson erkakning urug‘lantirishdagi ahamiyatini har doim ham to‘liq tushunmagan. Avlod yaratuvchisi faqat ayol kishi deb hisoblangan. Hodisalar o‘rtasidagi sababiy bog‘liqlik uzoq vaqtgacha yashirin qolgan – masalaning mohiyati ham aynan shunda: inson bu bog‘liqlikni qachon va qanday anglagan? Bu savolga aniq va qat’iy javob berish qiyin. Ya’ni, biz insoniyat taraqqiyotining aynan qaysi davrida bu anglashilmovchilik tugagani va ilmiy bilish boshlanganini aniq aytib bera olmaymiz. Bugungi kunda hatto eng orqada qolgan xalqlar ham bu masalaning mohiyatini aniq tushunadi, biroq ayrim holatlarda o‘zlarini go‘yoki bu haqiqatdan bexabardek tutishadi. Taylarga qaramay, biz bugun shuni bilamizki, ibtidoiy tafakkur, biz tushunadigan ma’nodagi sabab-oqibat munosabatlarini izlash bilan shug‘ullanmaydi. Aksincha, ular uchun bu bog‘liqliklar o‘zicha “aniq” ko‘rinadi. Bunday vaziyatda har qanday holat (masalan, biror hayvonning yugurib o‘tishi, shamol esishi, yutib yuborilgan tosh yoki yong‘oq) – bularning barchasi ibtidoiy tafakkurda bola tug‘ilishining sababi sifatida qaralishi mumkin. Bu hozircha masalaning soddalashtirilgan bayoni xolos. Uning murakkabligi asta-sekin ochiladi. Bunday tasavvurlar bevosita matriarxat davri bilan bog‘liq. Ayolning ijtimoiy mavqeini uning biologik funksiyasi – tug‘ish orqali belgilagan Engels ularni inson zotini “ishlab chiqaruvchi” sifatida ko‘rib, boshqa sohadagi oddiy tirikchilik vositalarini ishlab chiqaruvchilar bilan tenglashtiradi [1;26]. Otalik rolining anglanishi esa ancha

keyin paydo bo'lgan. Marosimlarda erkak, endilikda urug' boshlig'iga aylanganidan so'ng ilgari ayollarga tegishli bo'lgan vazifalarni o'z zimmasiga oladi, ya'ni ayolga taqlid qiladi. Masalan, "kuvada" deb nomlanuvchi odat paydo bo'ladi: bunda bola tug'ilgach ayol emas, balki erkak xuddi tuqqan ayoldek yotoqqa yotadi va o'zini kasalga o'xshab ko'rsatadi. Atrofdagilar unga tug'ruqdan chiqqan ayol kabi g'amxo'rlik qilishadi. Bular bilan bog'liq holda erkaklar tug'rug'i haqidagi afsonalar ham yuzaga keladi va ular uzoq vaqtgacha yashab qoladi. Misol uchun, Lafarg Afina ma'budasi Zevsning boshidan tug'ilgani haqidagi rivoyat – otalik huquqining ustunligini asoslashga qaratilgan timsollardan biridir, deb ta'kidlaydi [41;28].

Yuqorida keltirilgan misollar shuni ko'rsatadiki, erkak ishtirokisiz homiladorlik haqidagi e'tiqod – tarixiy, hattoki juda muhim tarixiy fakt hisoblanadi. Shunga qaramay, ba'zi etnograflar bu fikrni ishonchsiz deb hisoblab, unga shubha bilan qaraydilar. Masalan, D.K.Zelenin yozadi: "Bir qator etnograflar eng ibtidoiy qabilalar ham erkakning urug'lantirishdagi ishtiroki to'g'risida mutlaqo bexabar bo'lganliklarini nohaqlik bilan aytishadi" [2;365]. Bunga qarshi ravishda, Reitsenshteyn bu nuqtayi nazarni keskin tanqid qiladi va jinsiy yaqinlik bilan homiladorlik o'rtasidagi sababiy bog'liqlik hatto tarixiy inson uchun ham uzoq vaqtgacha noma'lum bo'lganligini ta'kidlaydi.

Bu fikr nafaqat umumiy mulohazalar, balki aniq faktlar va kuzatishlar orqali ham asoslanadi. Masalan, Spenser va Gilen Avstraliya aborijenlari orasida quyidagi holatni aniqlagan: "Arunta, Luritja va Ilpirra qabilalari orasida (ehtimol, boshqa qabilalar, masalan, Varramungalar orasida ham) quyidagi tasavvur mustahkam ildiz otgan: bola to'g'ridan-to'g'ri jinsiy yaqinlik natijasida dunyoga kelmaydi; jinsiy yaqinlik faqat ayolning tanasini unda avvaldan mavjud bo'lgan, maxsus totemik markazlarda yashovchi bola-ruhning kirishi va tug'ilishi uchun tayyorlaydi, xolos. Biz bu savolni ular bilan bir necha bor muhokama qildik va har safar xuddi shu javobni oldik: bola jinsiy yaqinlikning bevosita natijasi emas" [3;265].

O'sha vaqtda avstraliyaliklar insoniyat madaniyatining eng quyi bosqichida turgan xalqlardan biri bo'lib, boshqa jamiyatlar bu bosqichni allaqachon ortda qoldirishgandi. Shu sababli bu kuzatuv aynan erkakning rolga doir tushunmovchiliklar tarixda haqiqatan ham mavjud bo'lganini ko'rsatadi.

Turli e'tiqodlarning tadrijida bu bosqich eng boshlang'ich daraja bo'lib xizmat qildi. Biroq vaqt o'tishi bilan haqiqiy sabablar, ya'ni biologik homiladorlikning asl mexanizmi, albatta, odamzotga ayon bo'ldi. Shunga qaramay, jinsiy yaqinliksiz homilador bo'lish mumkinligi haqidagi e'tiqod uzoq vaqt davomida yashab qoldi. Bu inonch nihoyatda qat'iy va yashovchan bo'lib chiqdi.

Albatta, bu e'tiqodning ham o'z tarixi va o'zgarishlari mavjud. Bu tarix hali hech kim tomonidan to'liq yozilmagan, biroq uning asosiy bosqichlarini kuzatish mumkin. Aynan shuni ta'kidlash lozimki, insoniyat madaniyatining eng ibtidoiy bosqichlarida "mo'jizaviy tug'ilish" hech bir istisnosiz barcha uchun xosdir. Bunday holatni avstraliyaliklar misolida ko'ramiz. Keyinchalik mo'jizaviy tug'ilish faqat qabila sardorlari va yarim ma'budlarga xos bo'lib qoladi: masalan, olovni o'g'irlab keltiruvchilar, afsonaviy ovchilar kabi. Mazkur holatni nisbatan rivojlangan qabilalar, masalan, Shimoliy Amerika, Afrika yoki Okeaniya orollarida uchratamiz. Bu kabi jamiyatlarda mo'jizaviy tarzda tug'ilgan bola – najotkordir. U odamlarga olovni, birinchi urug'ni olib keladi, jamiyat tartibini, totemik marosimlarni joriy qiladi. U haqidagi afsonalar muqaddas tusga ega. Shohlik va ma'budlar haqidagi tasavvurlar shakllanganidan so'ng esa, bunday mo'jizaviy tug'ilish faqat shohlar va ma'budlarga xos holatga aylanadi. Oddiy insonlar esa odatiy yo'l bilan dunyoga keladi. Masalan, Misr podshohlari o'zlarini quyosh xudosi Raning avlodi deb e'lon qilishgan [4; 43-44]. Hind va Xitoy imperatorlari ham Misr hukmdorlaridan ortda qolishmagan. Keyinroq ishda bu boradagi dalillar keltiriladi, hozir esa asosiy g'oya haqida gapirgan ma'qul. Mo'jizaviy yoki bokira holatda homilador bo'lib tug'ilishdan Iyso Masih ham mustasno emas. Bu harakat ijtimoiy pillapoyaning pastidan yuqorisiga qarab harakatlanadi.

Ijtimoiy “yuqori qatlam”da mazkur hodisa uzoq vaqtgacha rasmiy tan olingan hodisa bo‘lib qoladi. Ijtimoiy “quyi qatlam”da, hatto XIX asrgacha, balki hozirgi zamongacha ham erkak va ayol yaqinligisiz tug‘ilish istagi saqlanib qolgan. Biroq mazkur o‘rinda bunday hodisalar allaqachon xurofot yoki sehr-jodu sifatida talqin etiladi.

Umumiy asoslar aniqlangach, endi ertakka o‘tamiz. Ertaklarda mo‘jizaviy tug‘ilishning juda ko‘plab turlari uchraydi. Biz rus xalq ertaklarida mavjud bo‘lgan mo‘jizaviy tug‘ilishning asosiy turlarini ko‘rib chiqamiz. Har bir ertakdagi tug‘ilish shakli bilan bir qatorda ertakka aloqador bo‘lmagan (ya’ni real hayotga oid) materiallar ham keltiriladi. Bu materiallar shuni ko‘rsatadiki, ertaklar faqat erkin fantaziyaga asoslanmagan – ular mavjud bo‘lgan haqiqiy e‘tiqod yoki urf-odatlarini aks ettiradi. Bu orqali biz nafaqat mo‘jizaviy tug‘ilish motivining turli ko‘rinishlarini, balki uning tarixiy ildizlarini ham ochib bera olamiz. Materiallar hech qanday qat’iy tizimli yoki xronologik tartibda berilmaydi. Buning o‘rniga, har bir shaklning tahlili boshqalari bilan takrorlanmasligi uchun shunday tartib tanlanadi, natijada turli shakllar o‘zaro bog‘liq tarzda tushuntiriladi. Natijada bir shaklni tahlil qilish orqali boshqalarini ham tushunishga yo‘l ochiladi.

b) mevanan tug‘ilish

Meva yoki rezavorni yeb homilador bo‘lish – mo‘jizaviy tug‘ilish motivining shakllaridan biridir. Bir qancha misollarni ko‘rib chiqamiz. Ko‘plab rus va ukrain ertaklarida no‘xat bu borada asosiy vosita hisoblanadi (42;133). Boshqa bir misol: “Men o‘rmon bo‘ylab yurdim, no‘xat terdim, o‘sha no‘xatning ustida bitta dukkak bor edi, o‘sha po‘choqda don bor edi, o‘sha donni olib yedim”. Ba‘zan no‘xat o‘rnida olma ham keladi. Sibir xalq ertagida bolasiz savdogar haqida gap boradi. Bozorda aylanib yurgan bir tilanchi bu savdogarga olma sotib olishini, sotuvchi qancha so‘rasa, so‘raganini berishini maslahat beradi. Savdogar xuddi shunday qiladi. Shunda olmaning yarmini savdogarning xotini, yarmini biyasi yeb qo‘yadi. Bir qancha vaqt o‘tkach, savdogarning xotini o‘g‘il tug‘adi, biya esa erkak toychoq tug‘adi.

Bu o‘rindagi muhim jihat sehrli olmadir. Vyatlar ertagida bir begoyim farzandli bo‘lish maqsadida sehgarga 15 tilla berib, olmani sehrlab berishini so‘raydi. Bu olmani yeb u bir o‘g‘il tug‘adi.

Homilador bo‘lish uchun meva yeyish holatini biz deyarli butun dunyoda, madaniy rivojlanishning barcha bosqichlarida, jumladan, bugungi kunda ham kuzatishimiz mumkin. Sumatra orolida yashovchi malay xalqlarida ayrim kokos yong‘oqlari jinsiy yaqinliksiz ham homilador qilib qo‘yadi, degan inonch mavjud (38; I, 6). Xuddi shu kabi kokosdan homilador bo‘lish mumkin, degan qarash ayrim hindu qabilalarida ham bor. Fiji orollarida bolasiz juftliklar kokos yong‘og‘ini dorivor vosita sifatida iste‘mol qiladilar (38; I, 38). Kanadada joylashgan Britaniya Kolumbiyasi okrugida ma‘lum turdagi kauchuk chaynashdan qochiladi, chunki u ham homiladorlikka olib kelishi mumkin, deb ishoniladi. Amerika va Afrikaning ko‘plab hududlarida esa, o‘simlik damlamalarini ichish orqali homiladorlik sodir bo‘ladi, deb ishonilgan. Ba‘zan esa hatto mevaning tanaga qo‘yilishi ham homiladorlikni yuzaga keltiradi, deb qaralgan. Gavayi orollarida shunday bir afsona mavjud: Bir qiz ikki dona banan topib oladi. Dushmanlardan ularni yashirish uchun u bananlarni ko‘kragiga yashiradi. Natijada u homilador bo‘lib qoladi [16; 226].

Bunday qarashlar juda ko‘p afson va rivoyatlarda kelgan bo‘lib, yuqorida ta’kilaganimiz kabi mo‘jizaviy tug‘ilish yarim ma’budlarga xos bo‘ladi. Shimoliy Amerikaning janubi-g‘arbida yashovchi Pueblos qabilasining afsonasiga ko‘ra, qahramon Poshayaume onasi ikki dona yong‘oq yegandan keyin dunyoga keladi (38; I, 4).

Xuddi shunday miflar antik davrning madaniy xalqlari orasida ham uchraydi. Lekin bu yerda mo‘jizaviy tarzda ma’budlar yoki yarim ma’budlar tug‘iladilar va bu kabi munosabatlar ma’budlarning ishtirokisiz sodir bo‘lmaydi. Masalan, Dionis Erigonaga uzum berib uni ona qiladi [43; 6, 125].

Xitoy va Hindistonda yuqoridagi kabi holatda hukmdor sulola vakillari tug'iladilar. Xitoy imperiyasi asoschisi Fo-Xi qiz bola Ching-Mon tomonidan dunyoga keltirilgan. U tasodifan o'z libosida topib olgan gulni yeb qo'yganidan so'ng homilador bo'ladi. Yana bir xitoy sulolasi asoschisi haqidagi rivoyatda esa, uning onasi qush keltirgan bir dona qizil meva yeb homilador bo'ladi (38; I, 5). Shunga o'xshash afsonalar hind monarxlari haqida ham mavjud bo'lib, ulardan ayrim misollar Hartland asarlarida keltirilgan.

Agar endi zamonaviy, madaniyatli xalqlarga nazar tashlaydigan bo'lsak, bugungi kunimizda ham ayrim ayollar turli xil meva, rezavor va don mahsulotlarini iste'mol qilish orqali homiladorlikka erishish niyatida bo'lishlarini ko'rishiz mumkin. Ammo bu hozirda ochiq-oydin emas, yashirin ravishda amalga oshiriladi hamda istisno holat hisoblanadi.

Har bir xalqda homiladorlikka yordam beradi, deb hisoblangan muayyan mevalar mavjud: Hindistonda – guruch, Bogema orollarida – archa mevalari, Gretsiyada – behi, yahudiylarda esa yostiq ostiga qo'yiladigan mandragora giyohi. Biroq hozirgi davrga kelib, mevaning mo'jizaviy kuchiga bo'lgan ishonch ancha susaygan. Shu bois meva shunchaki iste'mol qilinmay, avval unga dam solinadi, diniy duolar o'qiladi. Birinchi galda tabib va sehrarlar chaqiriladi, keyin esa, asosan, katoliklarida ayollar ruhoniylarga murojaat qilishadi. Masalan, Toskanada (Italiya) ayollar rohibdan olma olishadi, keyin esa muqaddas Annaga ibodat qilib, bu olmani yeyishadi.

Yuqorida ayganlarimizning barchasi aniq faktlar. Xo'sh, ularni qanday tushunish mumkin? Bu turdagi inonchlarni tushunishda Shternberg juda asosli fikrlarni ilgari surgan. Ular Freyzerning "o'xshashlik asosidagi seyr" nazariyasiga mos keladi. Shternberg yozadi: "Umuman o'simliklarning, xususan, daraxtlar kultining e'tiqod darajasigacha ko'tarilishiga asosiy sabab – ularning beqiyos meva berish kuchidir. Hech bir inson yoki jonivor daraxt kabi minglab meva (farzand) tug'ishga qodir emas" [5;440].

Daraxtdagi beqiyos "tug'ish" (hosildorlik) kuchi mevasidan foydalanadigan odamga ham sehrli yo'l bilan o'tadi, deb hisoblangan. Bu nazariya boshqa bir qarashni ham asoslashi mumkin. Homiladorlik bilan bog'liq eng muhim mevalarga e'tibor bersak, shunday xulosa qilishimiz mumkinki, ayollar ichki imuquq (assotsiatsiya) ila xuddi bachadon ichidagi homilaga o'xshash po'stloqli mevalarni tanlab iste'mol qilishgan. Yong'oqning mashhurligiga ham shundan. Hatto hozirgi kunda ham rus xalqida "bola" so'zining sinonimi sifatida "meva" (ruscha – плод) ishlatilishi bu imuquqning izlarini ko'rsatadi. No'xatning aynan shishib ketishi tufayli ham mashhurligi rus xalq ertaklari matnida keladi. Malika bir dona no'xatni yutib yuboradi. "No'xat shishib ketaveribdidi, shishib ketaveribdi. Malika og'irlashib, qiynalibdi. No'xat o'sib boraveribdi, malikaning tanasini bosib, qiynab qo'yibdi" [42;473]. Shuningdek, bu borada hozirgi kunda keng miqyosda foydalaniladigan xamirturush ham farzandsizlikka davo sifatida qo'llaniladi.

Yana bir qiziq tomoni shuki, ayollar bunday mevalardan istalmagan homiladorlikdan qochish uchun ham tiyilishadi. Xususan: Ikki bo'lakli (qo'sh) yong'oqlar – egizaklar tug'ilishiga olib keladi, degan e'tiqod mavjud. Hartland to'plagan materiallarga ko'ra, ko'plab xalqlarda, ayniqsa qizlar, nafaqat qo'sh yong'oq, balki birikib o'sgan boshqa mevalarni ham iste'mol qilishdan qochishadi. Hatto bir shoxda o'sgan ikkita nok ham egizak tug'ilishining sababi deb qaralgan. Bu misollar shuni aniq ko'rsatadiki, iste'mol qilingan mevaning "xususiyati" go'yoki ayol tanasiga ko'chadi. Agar "qo'sh yong'oq"dan homilador bo'lmaslik uchun saqlanilgan bo'lsa, odatiy yong'oq homiladorlikni yuzaga keltiruvchi eng keng tarqalgan vosita hisoblangan. Bundan kokos yong'og'i ham istisno emas.

Vaqt o'tishi bilan muayyan mevalarga xos xususiyatlar asta-sekin yo'qoldi, ya'ni homiladorlikni yuzaga keltirishga oid e'tiqod endilikda har qanday meva bilan bog'lanadi. Shu bilan birga, mo'jizaviy tug'ilishda so'z magiyasi (mo'jizaviy so'z) tobora muhimroq rol o'ynay boshlaydi.

Yuqorida keltirilgan faktlardan so'ng, anor mevasiga homiladorlikni yuzaga keltiruvchi kuchli vosita deb qaralganini isbotlab o'tirishimiz shart emas. Anor donalari juda ko'p bo'lgani uchun, u homiladorlik belgisi sifatida qabul qilingan. Bunday holatda, anor nafaqat iste'mol qilinishi, balki unga tegishning o'zi ham homiladorlikni yuzaga keltirishi mumkin, deb ishonilgan. Attisning onasi anor mevasini ko'ksiga qo'ygani, natijada homilador bo'lib uni dunyoga keltirgani hamqidagi afsona juda mashhur. Qovoq ham xuddi shu vazifani bajaradi. Ko'plab mevalar singari, u ham homiladorlik ramzi – bachadon deb tasavvur etilgan. Qadimgi hind mifida shohning qallig'i Sagara ichida oltmish ming bola bo'lgan qovoq tug'adi [6;96]. Mevaning homiladorlikka ta'siri shu darajada kuchli bo'lganki, ba'zida erkaklar ham ularni iste'mol qilib tug'ruq holatiga tushganlar, degan rivoyatlar mavjud. Masalan, portugal rivoyatida bir ayol muqaddas Antony maqbarasi oldida ibodat qiladi va unga uchta olma beriladi. Bu olmalarni u och qoringa iste'mol qilishi kerak edi. Biroq xatolik sabab mevalarni eri yeb qo'yadi. To'qqiz oy o'tgach, erkakning qorni yoriladi va undan qiz bola tug'iladi [7;48].

Bunday inonchlar asrlar davomida turli xalqlar orasida o'z-o'zidan yuzaga kelgan bo'lishi mumkin. Shu sababli, ularni aniq bir joy yoki davr bilan bog'lab bo'lmaydi va bu kerak ham emas. Chunki bu kabi savollarni yana-da chuqurroq o'rganish bizni ertakshunoslik muammolaridan juda uzoqlashtirib yuboradi. Shu sababli, hozircha faqat keltirilgan kuzatish va faktlar bilangina cheklanamiz. Ammo masala Shternberg o'ylaganichalik oddiy emas. Mevaning unumdorligi haqidagi g'oya, shubhasiz, mavjud va bizga ko'p narsani tushuntiradi. Mevani iste'mol qilgan ayol go'yoki oilani qabul qiladi, degan tushuncha mavjud, biroq buning nihoyasi yo'q. Materiallar shuni ko'rsatadiki, farzand tug'ilishi faqat meva bilan emas, balki toshcha, qum donasi, yog'och parchasi, igna, archa yaprog'i va hokazolarga ham bog'lanadi. Demak, bu yerda mevani homiladorlik vositasi sifatidagi kuchi bilan bir qatorda, boshqa narsalar ham bor. Ular bizga sal quyiroqda aniqroq namoyon bo'ladi. Ana shundan keyin biz bu borada ba'zi fikrlarini bildirishimiz, tuzatishimiz, yoki o'rta tashlashimiz mumkin bo'ladi.

c) so'z (afsun)dan tug'ilish

Agar odamga afsun (duo yoki sehrli so'z) bilan biror meva yedirilsa, u holda insonning bevosita afsun yoki sehrli so'z orqali tug'ilishiga hayron bo'lmasligimiz mumkin. Masalan, "Ahmoq Ivan" ertagida bosh qahramon suvda yashovchi baliq – shuchka yordamida podsha qizini homilador qiladi.

Bu o'rinda misol sifatida aka-uka Grimmlar tomonidan qayta ishlangan "Sehrli ko'zgu" ertagidagi qizning mo'jizaviy tarzda tug'ilishini ko'rib chiqish diqqatga sazovordir. Ertakda malika qish faslida qora yog'ochdan bo'lgan ochiq deraza oldida narsa tikib o'tirgan bo'ladi. Kutilmaganda u ignani barmog'iga tiqib oladi va bir tomchi qon oppoq qor ustiga tushadi. Buni ko'rib, malika tilak aytadi: Oh, qani endi, mening qor kabi oppoq, qon kabi qizil va qora daraxt kabi qop-qora sochli farzandim bo'lsa!" Shundan keyin malika qiz tug'ib vafot etadi. Shu o'ringacha hech kim uning qishda ochiq deraza oldida narsa tikib o'tirganiga ajablanmaydi. Aslida chindan ham shunday bo'lganmidi? Ko'rinib turibdi, bir vaqtlar bu motiv boshqacharoq bo'lgan: malika barmog'iga ignani atay sanchgan, derazani ham atay ochib qo'ygan. Qonining oppoq qorga tushishi ko'pgina afsunlar kabi o'xshatishga asoslangan afsunni aytish uchun unga imkon bergan. "Qani endi, farzandim bo'lsa!" degan jumla qachonlardir "Farzandim bo'lsin!" shaklida bo'lgan. Afsun bevosita onaning o'zidan chiqadi. Bunday holat ancha kam uchraydi, biroq yagona ham emas. Jumladan, malagash (Madagaskar) xalq ertagida ota-onalar quyidagicha tilak aytishadi: "Oh, qani endi, qanday ko'rinishda bo'lmasin, bir o'g'limiz bo'lsa! Hattoki qopga o'xshagan bo'lsa ham mayli edi!" [8;237] Oradan vaqt o'tib ular qo'lsiz, oyoqsiz o'g'il ko'rishadi. Biz bu yerda orzu-tilakning afsun kabi kuchga ega ekanini ko'ramiz. Shunga o'xshash holat yunon ertagida ham bor: qiz bola haqida – "u hech bo'lmasa dafna mevasiga o'xshasin", yoki o'g'il bola haqida – "u hatto eshak bo'lsa ham bo'lsin" – deyiladi. Tilak esa xuddi so'ralgani kabi amalga oshadi (38;, I, 27).

Yuqorida ta'kidlanganimizdek, sof holatdagi afsunlar juda kam uchraydi. Ko'pincha ular biror meva, jismonan teginish, yoki nazar (boqish) bilan qorishiq holda amalga oshiriladi. Masalan, Kaliforniya hududidagi Vishok qabilasining bir afsonasida ma'bud bir ayolni ko'rib qolib, uni homilador bo'lishini istaydi va Xudo bir ayolni ko'rib, unga homilador bo'lishni tilaydi va ayol homilador bo'ladi. Homiladorlik ko'pincha nazar (boqish) sababidan yuz beradi. Shu yo'l bilan hind ma'budi Shivaning qallig'i Parvati shuningdek, Chingizxon, Rim imperatori Serviy Tulliy va boshqalar dunyoga kelgan, deb hisoblanadi. Bu vaziyatlarda biz ilohiy kuchlarning o'lik ayolga bevosita ta'sir ko'rsatishini kuzatamiz.

d) ichilgan suvdan tug'ilish

Tug'ilish motivining meবাদan tug'ilish shakli ichilgan suvdan tug'ilish bilan chambarchas bog'liqdir. "Ko'ribdiki – buloq oqib turgan ekan. Ayol buloq suvidan ichib, homilador bo'libdi va o'g'il tug'ibdi". Shimol xalqlari ertakida [44; 4] malika quduqdan suv ichadi. O'g'lini esa Ivan Vodovich deb ataydi. Bu o'rinda suvning butun tabiatda yaratuvchi kuch, tiriklik manbai ekanini nazardan chetda qoldirmasligimiz lozim. Suv hayot beradi, jonlantiradi, gullarni ochiltiradi, o'simliklarni o'stiradi. Shu sababli, inson tanasiga kirgan suv ham yangi hayot yaratadi. Xuddi shu inonchga ko'ra, farzand ko'rishni istagan malagash (Madagaskar) ayollari to to'yunlaricha suv ichib yurishgan. (38; I, 67). Bu odat ibtidoiy jamoalar orasida juda kam qayd qilingan. Borlari ham, asosan, dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi jamoalar orasida uchragan. Bunday xalqlarda suvga mo'jizaviy kuch sifatida qaraganlar. Boshqa tomondan, ularning ilohlar haqidagi tasavvurlari aynan suv yoki yomg'irning ilohiy kuchi bilan bog'langan.

Pima qabilasi (Shimoliy Amerika)dagi mifga ko'ra, makkajo'xori ma'budasi yomg'ir tomchisi urug'lanib, inson avlodini dunyoga keltiradi [16; 234]. Bu esa ma'bud Zevsning oltin yomg'iridan dunyoga kelgan Danayani yodimizga soladi. Ko'pincha homila suvning o'zi bilangina emas, balki unda yashovchi baliq yoki qurt orqali paydo bo'ladi. Bunday holatlarda hayvon elementi birlamchi, suv esa ikkilamchi omil sifatida namoyon bo'lishini ko'ramiz. Misol uchun, suv qurt bilan birga ichilishi kerak. Irland eposi qahramoni Kuxulain aynan shu tarzda dunyoga keladi. Ko'pincha turli miflarda birinchi odam suvdan paydo bo'ladi. Kichik Osiyodagi Adonis sharafiga uyushtirilgan bayramlarda ayollar Adonis haykalchasini ko'tarib, uni dengiz yoki suv havzasiga tashlaganlar. Ayrim hududlarda esa bu dafn marosimining ertasiga Adonisning tirilishi nishonlangan (Фрезер III, 50). Bu misollar suvning dehqonchilikdagi yaratuvchilik kuchini namoyon qiladi.

Nihoyat, qadimiy e'tiqodlarning aksariyatida bo'lganikabi, suv orqali insonning serfarzandligini ta'minlash marosimi hozirgacha keng tarqalgan bo'lib, u quyidagi ikki asosiy shaklda namoyon bo'ladi: suv ichish yoki suvda cho'milish. Bu tushuncha ilmiy tomondan qaralganda xurofot bo'lsa-da xalq orasida shunchalik keng ildiz otganki, hatto cherkov uni tan olib, qonuniylashtirishga majbur bo'lgan. Homiladorlikka sabab bo'luvchi sehrli buloqlar va yoshartiruvchi suv havzalari butun G'arbiy Yevropa bo'ylab ko'p uchraydi hamda ular qaysidir avliyo nomi bilan bog'lanadi.

Biz yuqorida ko'rib o'tgan holatlar go'yoki bir guruhga birlashgandek taassurot uyg'otadi. Ular insonning unumdor, serhosil tabiat bilan bevosita aloqasi mavjud, degan e'tiqodga asoslangan. Inson tabiatning ta'siriga o'xshashlik asosidagi sehr tamoyillari sabab duchor bo'ladi. Ba'zida bu ta'sir so'z magiyasi orqali kuchaytirishga harakat qilinadi shu nuqtadan afsun tushunchasi paydo bo'ladi.

Yuqoridagi barcha misollarni chuqur tahlil qilar ekanmiz, biz bu yerda kuch faqatgina suv, meva yoki afsun (so'z kuchi)ga tegishli emasligini ko'ramiz. Suv baliq yoki qurt bilan bog'lanadi; Ivan ahmoq malikani homilador qilgan bo'lsa, buni baliq vositasida qiladi; Danaya ustiga yog'ilayotgan oltin yomg'ir esa shunchaki suv emas, balki ilohiy quvvat – Zevsning o'zidir. Bu yerda yana qandaydir boshqa narsa bilan aralashgan (ehtimol, hayvonlar bilandir) narsa mavjud. Bir so'z bilan aytganda, savolning javobi hali batafsil ochilmagan. Uni ochiqlash uchun esa, mo'jizaviy tug'ilish motivining boshqa shakkarini ko'rib chiqish lozim.

e) o'likdan qayta tug'ilish

Tabiatning hayot beruvchi kuchi haqidagi qarash bilan bir qatorda, mo'jizaviy tug'ilish motivida yana boshqa inonchlarning ham borligini kuzatish mumkin. Qadimda odamlar tug'ilayotgan inson bu dunyoga birinchi marta kelayotgani yo'q, u ilgari yashab o'tgan odam va hozir yangi bir qiyofada dunyoga kelmoqda, deb ishonishgan. Tug'ilish – bu o'lgan insonning, ko'pincha biror ajdodning, hayotga qaytishi, deb qaralgan.

Ko'plab xalqlar tug'ilgan bola o'z ajdodining yangi bir qiyofasi ekanligiga ishonishgan. "Agar bola tug'ilsa", – deydi Levi-Bryul – "bu shuni anglatadiki, ma'lum bir shaxs yana hayotga qaytgan, shunchaki uning ruhi boshqa tanaga ko'chgan. Har bir tug'ilish – bu qayta tug'ilish, reinkarnatsiyadir" [9;77]. Bu fakt etnograf olimlar tomonidan turlicha izohlanadi. Shternberg qayta reinkarnatsiyaga ishonch ota-ona va bolalar o'rtasidagi o'xshashlikka asoslangan [5;317], deb ta'kidlaydi. Ammo buning istisno holatlari ham bor: bola doimo otasi yoki bobosining qiyofasi, deb hisoblanmagan, u boshqa marhumlarning qiyofasi sifatida ham qabul qilingan, bu o'rinda hatto uning jinsiga ham e'tibor berilmagan. Ism esa uning ruhining bir qismi sifatida ko'rilgan. Masalan, eskimoslar yangi tug'ilgan qiz bolani "bobojonim" deb atashgan.

Haruzin holatni biroz boshqacha tushuntiradi: "Ilk odam oldida, odatda, yangi tug'ilganlarning ruhi va hayoti qayerdan keladi, degan savol paydo bo'ladi... Madaniylashmagan (ibtidoiy) odam bu savolga o'liklarning ruhlari yangi tug'ilganlarga o'tadi, ya'ni ruhning ikkinichi hayoti boshlanadi, deb javob beradi" [10;195]. Haruzining izohi yuqoridagi izohlar kabi ishonchsiz tuyuladi. Chunki "Madaniylashmagan" odamning ruh haqida o'ylashi isbot talab qiladigan narsa, isbotlash esa oson ish emas.

Ilk davr odamlari tafovutni – tirik va o'lik o'rtasidagi farqni tushunmaganliklarini hisobga olsak, bu holatni izohlash mumkin: Ibtidoiy odam o'lik va tirikning farqini bilmagan, shu bois tug'ilgan bolani qaysidir ajodining qaytib kelishi, deb qabul qilgan. Bu inonch shunchalik kuchli bo'lganki, avstraliyalik tub aholi u yerga borgan oq tanli muhojirlarni biror oborigenning yangi tanada qaytgan ruhi deb qabul qilishgan. Uning "ota-onasi" undan 60 mil uzoqlikda yashab, yangi topilgan o'g'lini yiliga ikki marta ko'rishga kelishgan, bunda yo'ldagi turli xavflarni ham yengib o'tishgan. Levi-Bryul shu kabi kulgili holatlarning o'n beshga yaqinini sanab o'tadi. Oborigenlar tomonidan shunday "tan olingan o'lik"lardan biri o'zini mahalliy aholi orasiga birinchi marta kelganini aytishga harakat qilganida, ulardan quyidagicha javob olgan: "Sen yolg'onchisan, agar rost gapirgan bo'lsang, bu yerga yo'lni qanday topding?" Hindularda bola tug'ilganda sehrargar chaqirilgan, u ekstaz (jazava) holatiga tushib, kim qaytganini aniqlagan va yangi tug'ilgan bolaga ism bergan [11;303]. Nasroniy missionerlari yangi tug'ilgan chaqaloqni suvda cho'miltirish vaqtida unga qanday ism berishni boshqalardan so'rasa, o'z obro'larini yo'qotganlar. Chunki Apapokuva qabilasi hindularining qarashicha, ruhoniylar bu narsani boshqalardan ko'ra yaxshi bilishi kerak. Ushbu faktlarni jamlab, Diterixning so'zlarni keltiramiz: "Shuni unutmasligimiz kerakki, yangi tug'ilgan bola qayta tug'ilgan o'likdir, degan qarash juda ko'p ibtidoiy xalqlarning inochlarida bo'lgan" [12;19].

Bu faktlar yordamida taqdim qilingan materiallar ancha-muncha oydinlashadi. Shimoliy Amerikada ayolning suvdan topib olgan mevani (bizda no'xat) yutib yuborish motivi keng tarqalgan. Ammo biroz boshqacha ko'rinishga ega. Shunday afsonalardan birida ayol bolali bo'lishni juda istaydi. Eri unga: "Agar bola istasang, buning imkoni bor", deydi. "Qanday qilib?" deb so'raydi ayol. Shunda erkak chelakni suvga to'ldirib, ayolining yoniga qo'yadi va: "Agar kechqurun chanqasang, mana shu chelakdagi suvdan ich", deydi. Hammalari uxlab qolganida, erkak o'zini kichik yaproqqa aylantirib, chelakka tushadi. Ayol kechasi chanqab, chelakdan suv ichganda suvga qo'shib bargni ham yutib yuboradi. Erkak uning qorniga tushib olgach: "Semir, semir!" deya baqiradi. Shundan so'ng erkak qayta tug'iladi [25;105].

Shu o'rinda savol tug'iladi: Ertakdagi malika yutib yuborgan no'xat ham yuqoridagi

misol bilan aloqadormi? Bu savolga faqat mo'jizaviy tug'ilish motivining barcha holatlarini o'rganibgina javob berish mumkin. Amerikada yutilgan meva, rezavor har doim jonli inson ramzi, deb qaralgan. Shu tarzda qahramon – quyosh o'g'risi tug'iladi. U quyoshning uyiga kirish uchun mevaga aylanadi, quyosh qizi esa uni yeb yuboradi, yana ham aniqrog'i, suv bilan ichadi. Ana shunda u qayta tug'iladi va shu yo'l bilan quyosh uyiga yetib boradi [25;123;312]. Xuddi shu kabi motiv chukchalar, yoqutlar va boshqa xalqlarda ham uchraydi. Masalan: "Er vafot etadi uni xuddi o'zi vasiyat qilganidek dafn qilishadi. Xotini uning qabrini qordan tozalash uchun kelganida qabr ustidan ikki dona o't o'sib chiqqan bo'ladi. Ayol ularni ildizi bilan sug'urib olib yeb qo'yadi" [25;98]. Ma'lumki, misr ertagida Batta bir daraxtga aylanadi. Bu daraxt kesiladi, bir chippak (payraxa) ayolning og'ziga tushadi va Batta yana tug'iladi. Bu qadimgi Misr miflarida kam uchraydigan holat emas. "Men Amentida Osirisdan yana yer yuziga qaytishni o'tinib so'radim". Ilon notanish odamga shunday deydi: "Sen ikki oy ichida yurtingga qaytib kelasan. Ana shu payt yana yosh bo'lish uchun bolalaringni ko'ksingga bosasan va o'z qabring oldiga borasan". Qiziq tomoni shundaki, Batta qanday qayta tug'ilsa, nenets xalq ertagidagi qahramon ham xuddi shunday tug'iladi. Bu ertakda o'rmondagi chol uy erga kelgan aka-ukalarni yeb qo'yadi. Shundan keyin cholning kampiri o'rmondan bolalardan birining qoni tomgan yog'och chippagini topib oladi. "Kampir chippakni bolakay qilib belanchakka qo'yadi va tebratadi. Shunda chippak bola bo'lib qayta tiriladi". Frezerning "O'lim qo'rquvi" asarida bu borada ko'plab misollarni ko'rish mumkin.

Yuqoridagi barcha ushbu materiallar yangi tug'ilgan bolani ilgari yashab o'tgan qaysidir odamning boshqa tanada qayta tug'ilishi (tirilishi) deb hisoblangan e'tiqod tarixiy ildizlarga ega ekanligini ko'rsatadi. Bu izlanishlar bizga hali ko'rib chiqilmagan mo'jizaviy tug'ilish motivining turli shakllarini tushunishga yordam beradi.

f) o'choq (pech)dan tug'ilish

Qahramonning o'choq (pech) yoki manqaldan tug'ilishini tushunish uchun biz masalani biroz kengroq qo'yib, o'choq (pech) bilan bog'liq barcha motivlarni ko'rib chiqishimiz lozim. Ko'pgina ertaklarda qahramon biror sinovdan o'tishdan oldin o'choq (pech) ustida o'tirgani yoki uning ichida yotgani hikoya qilinadi. Masalan, Yemelya ahmoq doim pech ustida yotadi va hammaga: "Men dangasaman", deb javob beradi. U deyarli pechka bilan birga birlashib ketgandek edi. Podsho elchilari kelib uni saroyga taklif qilganda u shunday deydi: "Cho'rtanbaliq amri bilan, mening iltimosimga ko'ra pech qirol saroyiga yurib borsin". O'zi pech ustiga o'tiradi, pech esa saroyga jo'naydi [42;166]. O'choq (pech) bilan bog'liq bu holat quyidagi namunalarda ham uchraydi: "Kichkina bola erinchoq edi, qachon qarama, faqat issiq pech ustida yotardi" [44;3]; "Buldak Borisovich o'sha paytda pech ustida yotgandi"; "Omelya Lelekoskoy degani bor edi. U hamisha pech ustida uxlab yotardi..."; "Vanyusha kelib pech ustiga o'tirdi. Keyin uni qoqa boshladi"; "Uchinchidan: Ivan ahmoq, hech bir ish qilmasdi, faqat burchakda pechkada o'tirib, burunni jiyirardi" [42;179].

Berilgan misollarda shunchaki kundalik maishiy hayot aks etgandek ko'rinadi. Ammo aslida vaziyat biroz boshqacharoq. Pech ustida faqat kenja o'g'il o'tiradi, katta o'g'illar haqida gap ketganda bunday lavhalar yo'q. Shu bilan birga, ertaklarda kamdan-kam hollarda o'choq (pech) realistik element sifatida qatnashadi: "Bor ekan-u yo'q ekan, bir badavlat chol bilan kampir yashagan ekan. Ularning uch o'g'li bo'lib, bir-birlaridan baquvvat va sog'lom ekan. Ular yoz bo'yi tinmay mehnat qilar, qishda esa pech ustida mazza qilib yeb-ichib yotisharkan".

Ivan aynan o'choq (pech) bilan qandaydir aloqasi bor qahramon. Uning pech ustida o'tirishi oddiy hol emas. Buning isboti uning ismida ham aks etgan: "Ivan Zapechin" (44;68), "Ivashko Zapechnik" [42;128], "Ivan Zapetsin", "Zapechniy Iskr". Bu ismlar Ivanning pech ustida emas, balki uning ortida, mo'ri tagida o'tirishini anglatadi. Masalan, "Pech ortidagi mo'ri yonida o'tirgan" [42;106], "U mo'richi" [42;130]. Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, Ivan faqat o'choq yonida emas, balki

pechka ustida, hatto uning ostida ham bo'lishi mumkin. U kul, chang, qurum qoldiqlari bilan bog'liq. "U qurum va kul bilan qoplangan pech ustida yotardi" [44; 8]; "U doim pechka ustida o'tirar, tinmay kulga dumalab yurar edi" [42; 130] variant 2). Kenja o'g'il Ivanning yana "Popyalov" (Kulning bolasi ma'nosida) degan nomi ham bor: "Bir paytlar chol bilan kampir yashagan ekan. Ularning uchta o'g'li bo'lib, ikki kattasi aqlli, uchinchi kenjatoyi esa ahmoq – ismi Ivan, laqabi Popyalov edi"; "Ion 12 yil kulda yotibdi, undan keyin turib silkinibdi, shunda undan olti pud kul tushibdi" [42;135]. Bu 12 yil kul ustida o'tirish shunchaki pech ustida yotish emas, balki pech va Ivan o'rtasida qandaydir doimiy aloqa borligini ko'rsatadi. "Zolushka" (Kuloyim) nomi ham shunga mansub. Garchi bu ism rus folklorida unchalik ma'lum bo'lmasa-da Yevropaning deyarli barcha xalqlarining folklorida mavjud.

Ivanning pech, o'choq bilan bog'liqligi shu bilangina chegaralanib qolmaydi. U ko'pincha aynan pechkadan tug'iladi: "Bir podsholikda chol bilan kampir yashagan ekan. Ularning farzandari yo'q ekan. Bir kuni chol aytibdi: "kampir, bor, bozordan sholg'om olib kel, tushlikda yeymiz". Kampir bozorga borib, ikkita sholg'om olib kelibdi. Birini biroz chaynab qo'yishibdi, ikkinchisini pishirish uchun pechka ichiga qo'yishibdi. Birozdan pechdan qichqirgan ovoz eshilibdi: "Buvijon, pechni oching, bu yer issiq!" Kampir pech qopqog'ini ochsa, u yerda tirik qizcha yotganini ko'ribdi" [42; 141].

Bu o'rinda asosiy unsur pech emas, balki sholg'om, deb o'ylash mumkin. Ammo boshqa bir matnda [42;142] bola pech ustiga quritish uchun qo'yilgan g'o'lardan tug'iladi: "Bir g'o'la bor edi, keyin u bolaga aylandi". Insonga aylanadigan modda turlicha bo'lishi mumkin, lekin pech har doim o'zgaras element sifatida qoladi. Qorqiz haqidagi ertakda qizcha pech yoniga qo'yilgan ko'zadagi qor parchasidan tug'ilishi aytiladi. "Barmoqcha bola" ertagining bir variantida bola pech ustida turgan tuvak ichidagi kesilgan barmoqdan tug'iladi.

Bizning vazifamiz bu motivning kelib chiqishini aniqlashdan iborat. Lekin bu ishni nimadan boshlash to'g'ri bo'ladi? Bizga kalavaning uchini topishga yordam beradigan fikrlar kerak. Ana shunda butun jumboq yechiladi.

Keling, muammoni taftish qilishdan oldin yana bir holatni ko'rib chiqaylik. "Qaysidir mamlakatda bir Buxtan Buxtanovich degan kishi yashagan ekan. Buxtan Buxtanovichning dala o'rtasida ustunlarga mahkamlangan pechi bor ekan. U pechka ustida yarim tirsagigacha suvarak sutiga botib yotarkan" [42;163].

"Suvarak suti" ramziy ma'noda bo'lib, o'n ikki yil pechka Ichida yotgan, turganda olti pud kul to'kilgan qahramon kabi o'choq yoki pechda abadiy yotishni anglatadi. "Ustunlarga mahkamlanga pech" aslida ustunlarga mahkam bog'langan qabrdan o'zga narsa emas. Buxtan Buxtanovichning pech ustida yotishi – qabrda yotish demakdir. O'choq yoki pech qabrdan boshqa narsa emas ekan, undan chiqib keladigan qahramon ham o'tmishda yashab o'tgan, endi qayta tirilib, hayotga qaytgan odam, deb taxmin qilishimiz mumkin. Usbu dastlabki taxminlarimizni tasdiqlash maqsadida nafaqat ertaklardagi qahramonlarning o'choq ostiga dafn etilishi, dafn qilishining boshqa bir qancha turlari hamda nima sababdan vafot qilgan odamlar chaqaloq ko'rinishida hayotga qaytganliklarini ko'rib chiqamiz. Ustunlarga dafn qilinish va jasadlarning yoqilish holatiga quyidagi misol keltirish mumkin. Rus xalq ertaklaridan birida shunday deyilgan: "Bir biya osilgan tobutni ko'rib qolibdi. Bu tobutda nochorlikdan vafot etgan tungus (odam) bor ekan. Biya o'lgan tungusning tizzasni yalabdi, unga g'amxo'rlik qilibdi". Biyadan Ivan Kobilnikov (Biya o'g'li) ismli o'g'il tug'ilibdi. Quyida bir zamonlar odamni tiriltirish uchun uning jasadidan bir bo'lakni yeyish kerak degan qarash juda keng tarqalganini, bu qarash ko'p hollarda ertaklarda yaqqol namoyon bo'lganini kuzatamiz.

Jasadni kuydirishga to'g'ridan-to'g'ri ishora qiluvchi voqea Afanasev uchraydi: (42;143) Bu ertakda qiziga sovg' har doim sovg'a olib keladigan ruhoniylar haqida hikoya qilinadi. Lekin kunlarning birida u sovg'ani esidan chiqaradi. "U yo'l bo'ylab ketayotgan ekan, shu payt yo'lning

o'rtasida yonib kulga aylangan kalla suyagi yonayotgani ko'rib qolibdi. U o'z yo'lida davom etibdi. Keyin birdan to'xtab, o'ylay boshlabdi. "Nega yonib kul bo'lgan kallani ko'rib, indamay o'tib ketdim? Kel, yaxshisi uni cho'ntagimga solib olay-da uyga borgach ko'mib tashlay!" Ertak davomida ruhoniy uyiga borgach, yotib uxlab qoladi. Otasini kutib o'tirgan qiz uning cho'ntagidan sovg'a qidiradi va kichkina quticha topib oladi. Qiz qutichani ocholmaydi va ozroq yalab ko'radi. Shundan keyin homilador bo'lib qoladi. Nima uchun kul qutiga aylanib qolganini qiyosiy materiallar yordamida tushuntiramiz. Yo'l bo'yidagi yonib kul bo'lgan kalla suyagidan kimningdir jasadi yoqilgani ma'lum. Aynan shu jasadning kulidan homiladorlik kelib chiqmoqda. Xuddi yuqorida biya tungusning jasadini yalab toychoq tuqqani kabi. Shunga o'xshash barcha holatlarda o'likning qayta tug'ilishi haqida gap borayotgani ko'rinib turibdi.

Yuqorida keltirilgan misollar bunday tasavvurlar borligini ko'rsatadi. Bu esa motivimizning eng qadimgi asosidir – u bo'lmasdan bu motiv yuzaga kelishi mumkin emas edi. Tug'ilgan inson – o'liklar olamidan qaytgan kishi sifatida tasavvur qilingan. Uning ildizlari ilk jamiyatdagi mehnat va ijtimoiy munosabatlar shakllangan davrlarga borib taqaladi.

Keyinchalik, mehnat va mulkka bo'lgan munosabatning rivojlanishi bilan hayot va mamot, tug'ilish va o'lish o'rtasidagi farq yana-da ravshanlashdi. Lekin bu rivojlanish biz o'rganayotgan motivga aloqador emas.

Biz bergan materiallar o'zining aniqligi bilan juda qimmatlidir. Ammo ular kul ichida yotib, pechkada o'tirgan yoki undan tug'ilgan qahramon ham o'liklar olamidan qaytgan kishilar ekanini isbotlaydimi? Yo'q, albatta. Shuning uchun bizga pech, xususan, o'choq qanday qilib dafn joyi (qabr)ga aylanib qolganligini yana ham chuqurroq ko'rib chiqish muhim.

Qayerda hali pech yoki o'choq bo'lmagan bo'lsa, odamlarni shunchaki uy ichiga dafn qilganlar. "Inson o'lmaydi", degan asos g'oya "Marhum o'z hayotini o'tkazgan muhitda yashashda davom etadi", degan tasavvurni paydo qilgan. Shu sababli ham marhum uyning ichida dafn qilingan va bu orqali marhum va tiriklar o'rtasidagi uzviy bog'liqlik ifodalangan.

Keling, marhumni uyda dafn etishning bir qancha misollarini ko'rib chiqamiz. Fogel Bismark orollari aholisi haqida shunday yozadi: "Kulbalarning birida biz yupqa tuproq va bo'yra ostida ko'milgan yangi murdani ko'rdik. Kulbani achimtir hid to'ldirdi, ammo odamlar bu yerda yashashda davom etardi" [13;10]. Fon den Shteynen Paressi hindulari haqida shunday yozadi: "O'lganlarni uy ichida, boshlarini sharqqa qarab dafn qiladilar" [14;434]. Fogel Yangi Pommeraniyaliklar haqida yozadi: "Jasad erkaklar uyiga olib kirilib, zambilga yotqiziladi. So'ngra uy ichida chuqur qazilib, tubi mato bilan qoplanadi. Shu mato ustiga jasad qo'yiladi" [13;228].

Bunday misollarni juda ko'p keltirish mumkin. Marhumni uy ichiga dafn qilish eng sodda holatdir. Bu, asosan, o'troq yashashga o'tgan xalqlarga xosdir. O'troqlashish dehqonchilikning boshlanishi bilan bog'liq. Dastlab bu yarim o'rtoqlashish edi. Chodirlar osonlik bilan buzilib, tashlab ketilar, yangi joyda yana uy ichida dafn qilish davom ettirilardi.

Marhumni uy ichida dafn qilish bizning motivimiz tarixidagi ikkinchi asosiy qatlamdir. Qiziq jihati, bu o'rinda hali pech yoki o'choq haqida gap yo'q. Olovni muqaddas bilish bor, ammo u hozircha uydan tashqarisida saqlanadi. Frobenius Shimoliy Transvaalda yashovchi qabilalar haqida shunday yozadi: "Ular atrofi jonli to'siq bilan o'rab olingan olovni asrab-avaylashadi. Bu olovlar hech qachon o'chmasligi kerak. Olov saqlanadigan joyga kirishda mahalliy aholi oyoq kiyimlarini yechib, kulni o'pishadi" [16;289]. Bu ajdodlardan qolgan umumiy olov edi va yuqorida aytilganidek, hech qachon so'nmasligi kerak edi. Keyinchalik har bir oilaning o'z olovi paydo bo'lsa-da, umumiy olov baribir mavjud bo'lib qoldi. Yana vaqt o'tishi bilan u ibodatxonalarga ko'chirildi.

Pechka yoki o'choq faqat to'liq doimiy yashash boshlanganida paydo bo'lgan. Bu esa iqtisodiy jihatdan dehqonchilik va ijtimoiy jihatdan urug' jamiyatining rivojlanishi bilan bog'liq. Ammo bu yerda juda qiziqarli qarama-qarshilik yuzaga keladi. Doimiy yashashga erishilgach, uy ichida dafn

qilish texnik jihatdan mumkin emas bo'lib qoladi, chunki barcha o'lganlar uchun joy yetarli emas edi. Bu qarama-qarshilikdan qanday chiqilgan? Endi uy ichida dafn qilishdan tashqariga o'tish bosqichlari ko'zga tashlanadi. Shunday shakllardan biri uy oldidagi ostonaga (eshik oldida) dafn qilish edi. Bunday usulni Afrikaning qishloqlarida yashovchi va dehqonchilik qiluvchi aholisi orasida Fyulleborn qayd etgan. Mazkur dafn qilishning ma'nosi aniq: dafn qilingan kishi tiriklar bilan birga yashashi kerak [17;301].

Bundan tashqari, boshqa usul ham bor: qabr uydan tashqarida, lekin marhum yashagan kulbaga o'xshash shaklda qurilgan. Bu yerda u o'zining yangi uyiga ko'chib o'tgan kishi sifatida ko'rilgan.

Boshqa tomondan, eski usul ham ba'zan saqlanib qolgan, lekin faqat ayrimlar uchun. Masalan, Raum shunday yozadi: "Farzandlari bor kishilar agar oila ichida vafot etsa, uyga dafn qilingan" [18;183]. Bu juda qimmatli ma'lumot. Uy ichida faqat "farzandalari bor", ya'ni otalar dafn qilingan. Oila rivojlanishi bilan ajdodga hurmat kuchaygan. Faqat ulargina uy ichida dafn qilinib, qolganlari esa tashqariga ko'milgan.

Ammo o'zimizga savol beraylik – bu yerda pech yoki o'choq qani? Biz bir qancha misollar keltirdik, yana ko'proq keltirishimiz mumkin edi, lekin manbalarimiz bu bosqichda pech va o'choq haqida jim turadi. Taxmin qilish mumkinki, qabrlar uyda yong'in boshlanishidan ilgariroq tashqariga ko'chirilgan.

Qizqi joyi shuki, bir qator tarixchilar ilgari odamlar o'choq ostiga dafn qilganini ta'kidlashgan. Bunga bevosita dalillar yo'q, faqat noaniq ko'rsatmalar mavjud. Biz esa o'choq ostiga dafn qilishni ko'z oldimizga keltira oladigan, shunday guvohlik bergan kishilarning fikrlarini topmadik. Masalan, hali o'choq bo'lmagan davrda ham ovchilik ham dehqonchilik bilan shug'ullangan kishilarni uylarida dafn qilish haqida aniq ma'lumotlar mavjud. Agar o'choq ostiga dafn qilish bo'lgan bo'lsa, u qanday amalga oshirilgan? O'choqning ustki qismi buzilganmi yoki uning yonidan chuqur qazilganmi? Yoki vafot etgan odam kul yig'ilgan joyda dafn qilinganmi? Bular haqida to'g'ridan-to'g'ri ma'lumotlar yo'q.

Bularning barchasi bizni shunday xulosaga olib keladi: o'choq ostiga dafn qilish amaliyoti aslida hech qachon sodir bo'lmagan, balki odamlarning ongida paydo bo'lgan. Odamlar o'zlarining ajdodlari o'choq ostida dafn etilganiga ishonganlar. Albatta, o'choq ostiga dafn qilish haqida juda kam va noaniq ko'rsatmalar mavjud, lekin bu asosan, bolalarni dafn qilish uchun ishlatilgan va ular yana qayta tug'iladi, deb ishonilgan. "Andaman orollari aholisi juda kichik bolalarni uyning pollari ostiga, o'choq ostiga dafn qilishadi, chunki ular vafot qilgan bolalarning ruhlari ona qorniga qaytib kirib, yana tug'ilishi mumkinligiga ishonishadi" [19;18–20]. Arxeologik qazishmalar esa qadimgi yunonlarning ajdodlarida ham shunday holat bo'lganini tasdiqlaydi: uylar ostida bolalar jasadlari solingan idishlar topilgan.

Ammo umumiy qilib aytganda, o'choq ostiga dafn qilish hodisasi amalda mavjud emas. Ba'zi alohida holatlar faqat bolalar dafn qilinganini ko'rsatadi va ularning o'choq bilan bog'liqligi ham shubhali. Ajdodni o'choq ostiga dafn qilish haqidagi tasavvur esa butunlay boshqa hodisa – u tarixiy zarurat bo'lib, mulkchilik va yerga egalik qilish huquqi paydo bo'lishi bilan butun hayot tarzining o'zgarishini anglatadi. Doimiy va mustahkam mahalliy turmush paydo bo'ladi. Mulkka egalik va mulkiy munosabatlarning paydo bilan ajdodlar (ruhi)ga sig'inish dini yuzaga keladi. O'choq, ilgari ko'rib turganimizdek, uy tashqarisida saqlangan bo'lsa, endi uyning ichiga olib kiriladi. Mana shu o'choqning paydo bo'lishi hisoblanadi. Ajdodlarga sig'inish o'choq kulti bilan kesishadi va odamlar ongida o'choq yoki pech marhum ajdodlarning istiqomat qiladigan joyiga aylanadi.

Bu bosqichda biz tushungan ma'nodagi ertaklarning bo'lishi mumkin emas edi. Ehtimol, qandaydir hikoyalar bo'lgan va ular afsona va mif ko'rinishida bo'lib, odamlar ularning haqiqatiga ishonishgan. Yana muayyan marosim va rituallar mavjud bo'lgan, ular aynan shu tasavvurlar bilan bog'liq edi.

Ushbu marosimlarni qadimgi davrlardan boshlab kuzatish mumkin va ular asta-sekin yo‘qolib borganini ko‘rish mumkin. Aynan shu jarayon ertakning yuzaga kelishi, ya‘ni jonli haqiqatning hikoyaga aylanishi, keyinchalik esa haqiqiy hayotdan yo‘qolgan voqealar ertakka o‘tib borganligini anglatadi.

Shimoliy Amerika eskimoslarida o‘liklarni xotirlash kunida o‘liklar o‘choq ostidan, ya‘ni kul to‘planadigan chuqurchadan chiqib, ularga tayinlangan dasturxonga yig‘ilishadi, deb ishonilgan [20;302]. Ko‘pchilik xalqlarda bir joydan ikkinchi joyga ko‘chib o‘tishda kul olib ketilgan. Bu esa u yerdagi ajdod – himoyachi ruhni ham ko‘chirish uchun qilingan. Uylarning ruhlari, ilohlari, o‘choq ruhi har doim o‘choq bor joyda mavjud, deb tushunilgan. Ammo ko‘chmanchilarda bunday e‘tiqod mavjud bo‘lmagan. Ushbu motiv “marhum-yordamchi” motivi bilan chambarchas bog‘liq.

Endi rivojlangan quldorlik jamiyatlarining paydo bo‘lishi bilan, yuqoridagi tasavvurlar dunyosi qay darajada o‘zgarib borganligini ko‘rib chiqaylik. Misol tariqasida qadimgi Gretsiyani olamiz. Rode Gretsiyada qachonlardir o‘choq ostiga dafn qilish an‘analari bo‘lganini ishonch bilan ta‘kilaydi va quyidagilarni yozadi: “Qadimgi davr haqida xotira saqlanib qolgan, u paytda vafot etgan odam o‘z uyining ichida, diniy marosimlarga eng yaqin joyda dafn etilgan”. Rode bu fikrga qo‘shimcha izoh beradi: “Bu o‘rinda shubha qilishga asos yo‘q. O‘choq yaqinida oila boshining so‘nggi dam olishi uchun joy bo‘lishi kerak edi. Bu “Bor edi” emas, aynan “Bor bo‘lgan bo‘lishi kerak edi” degani” [21;228]. Bu izohlar Rodening o‘choq ostiga dafn haqida bevosita dalillari yo‘q bo‘lganini, ammo bu tarixiy zarurat ekanligini anglaganini ko‘rsatadi. Fyustel de Kulanj ham Rode bilan bir xil fikrda bo‘lgan. Ammo u Serviydan boshqa hech qanday dalil topa olmagan unga ishora qilib o‘tgan. Boshqa mualliflar ham Serviyga murojaat qiladi, chunki u yagona manba edi. Fyustel de Kulanj yozadi: “Serviy, qadimgi yunon va rim qadriyatlari haqida katta bilimga ega bo‘lib, qadim zamonlarda o‘liklarni uyda dafn qilish odati borligini aytadi, va qo‘shimcha qiladi: “Shu odat tufayli uyda aynan Larlar va Penatlar (uy ruhlari)ga sig‘inish mavjud edi”. Bu gap o‘liklarga sig‘inish va o‘choq o‘rtasidagi qadimgi bog‘liqlikni aniq tiklaydi. Shuning uchun, uy o‘chog‘i dastlab o‘liklarga sig‘inish ramzi bo‘lgan, o‘choq tosh ostida bir ajdod yotgan va uning sharafiga olov yoqilgan, deb o‘ylash mumkin: olov uning hayotini qo‘llab-quvvatlagan yoki uning doimiy uyg‘oq ruhini ifodalagan” [22;29].

Fyustel de Kulanj odamlarni o‘choq ostiga emas, balki qabrlarga ustiga olov yoqib dafn qilishgan va aynan shu olov yoqish ajdodga hurmatning dastlabki shakli hisoblanadi, deb ta‘kidlaydi. Ammo qanday bo‘lmasin, o‘likka sig‘inish va olovga sig‘inish shu yerda ham birlashib, ajralmas bir murakkab tizimni hosil qiladi.

Shu jihatdan antik davr biz uchun hech qanday yangilik yoki istisno holatni bermaydi. Muhimi shundaki, quldorlik jamiyatining ichida ushbu tasavvur hali juda jonli bo‘lib, shu bosqichda u hali ertakka aylanishi mumkin emas edi. Avlod asoschisi vafot qilgach tezda ilohga aylantirilgan, undan yordam so‘rab duo qilingan. U har qanday ofatdan qutqaruvchi, himoyachi sifatida ko‘rilgan.

Bu biz uchun juda muhim nuqta. Avval aytganimizdek, ertaklarda faqat kenja o‘g‘il (qahramon) o‘choqda yotadi yoki o‘choqda bo‘ladi, uning aka-ukalari esa yo‘q. Solishtirma morfologik tahlil shuni ko‘rsatadiki, ertak qahramoni aynan qutqaruvchi bo‘lib, uning aka-ukalari hech qachon bunday bo‘lmaydi. Qahramon paydo bo‘lishi ma‘lum bir ofatga javob bo‘lib, u (shu jumladan, o‘choqdan chiqishi) bevosita qiyinchilikka qarshi kurashishdir. O‘choqdan chiqadigan qahramonda ajdodlarning yordamchi va qutqaruvchi ruhlarining tavsirini ko‘rilishi mumkin. Biroq bizning ertaklarimiz yunonlarning diniy e‘tiqodlariga to‘g‘ridan-to‘g‘ri borib taqaladi, deb aytishimiz to‘g‘ri bo‘lmaydi. Ertakni biz mahalliy yoki xronologik cheklangan hodisa sifatida emas, balki ijtimoiy hodisa sifatida ko‘ramiz va uning ildizlari qanday ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga borib taqalishini o‘rganamiz. Antik dunyo biz uchun faqat misol sifatida xizmat qiladi. Antik dunyoda o‘choqdan yoki olovdan bola tug‘ilishiga oid boshqa misollar ham mavjud. Bola o‘choqdan

(kuldan) chiqqanda, o'choq ona vazifasida keladi. Antik davr odamlari o'choqqa otaning, erkakning rolini yuklashgan: "Bir kuni Tarkviniyning xotini o'z oqsochidan o'choqdagi olov uchun pirog pishirib, olovga sharob quyayotgan vaqtida olov ichidan erkak kishining jinsiy a'zosiga o'xshash narsa chiqqani eshitib qoladi. Shunda dono malika xizmatkoriga shunday deydi: "Bu bejiz emas, ko'rinib turibdiki, sen farzanding o'lim bilmas, noyob Bolani dunyoga keltirasan". Keyin malika u oqsochga kelin libosida o'choq yoniga borib, o'sha yerda tunashni buyuradi. Natijada xizmatkor ayol olov ruhidan homilador bo'lib, Serviy Tulliyni dunyoga keltiradi. Shunga o'xshash holat Romul va Rimning tug'ilishi haqidagi afsonada ham bor" [5;367–368]. Yuqoridagi vaziyatda o'choqqa otaning rol yuklangani aniq ko'rinadi. Bu yerda tug'ilish – qayta tug'ilish, degan narsa yo'q, chunki tug'ilish yoki qayta tug'ilish faqat ayol orqaligina amalga oshishi mumkin.

Xulosa sifatida, biz baluch ertaklarida tasvirlangan yana bir voqeani keltiramiz. Unda qayta tug'ilish haqidagi qarashlarning qoldiqlarini ko'rishimiz mumkin bo'ladi: "Bir podsho bor ekan. Uning hech bitta ham farzandi yo'q ekan. Bir kuni u uzoq o'ylab, o'choq yoniga borib o'tiribdi. Odamlar buni ko'rib: "Ey podsho, nima uchun kul oldiga o'tirib oldingiz?" deb so'rashibdi. "Sizlarning ishingiz bo'lmasin", debdi podsho. (Shunda bir darvesh paydo bo'lib) debdi. "Ey podsho, sening peshonangga farzand bitilmagan. Agar bo'lsa ham u tirik emas, o'lik bola bo'lar edi", debdi. Bu gapga javoban podsho: "O'lik bo'lsa ham mayliga edi. Qaytangga: "Bolam shu qabrda yotibdi-kul!" deb qabristonga borib turardim", debdi. "Yaxshi", debdi darvesh, "Sening farsandsizliging uzoqqa cho'zilmaydi", deb podshoning xotiniga olma beribdi". Shundan so'ng podsho avval o'choq oldidagi kul ustida, so'ngra qabristonda yotib farzand tug'ilishini kutadi. Ertakda darvesh podshoning bolasi o'lik holda tug'ilishini bashorat qiladi. Biz bu o'rinda o'choq va kulning birgalikda ongimizda imuquq berishini, tug'ilish va o'lganlarning qayta tug'ilishi kabilarni kuzatamiz. Ammo podshoning barcha urinishlari bekor ketadi, chunki bular endi eskirgan g'oyalarga asoslangandi. Darvesh podshoning xotiniga olma bergach, ayol homila ko'taradi. Ertak davomida, xuddi darvesh bashorat qilganidek, o'lik holda tug'ilgan, ammo shu zahoti osmonga ko'tarilib, qayta tirilivchi bola haqida gap boradi.

Bu materiallar bizga shuni taxmin qilishga asos beradi: pechda o'tirgan va undan tushayotgan yoki undan tug'ilayotgan qahramon obrazi marhumlarni uyning ichida dafn qilish odati asosida shakllangan. O'choq paydo bo'lishi bilan "uning ostida marhum ajdodimiz dafn etilgan" deb tasavvur qilina boshlangan. Bu tasavvurlar, tirik holda tug'ilgan kishi – hayotga qaytgan o'lik degan qarashlar bilan birlashadi. Ertak qahramoni, pechkadan chiqib kelayotgan obraz – tarixiy nuqtai nazardan olganda, o'choqda yoki uning atrofida bo'lgan o'likning hayotga qaytgan holatidir.

Ammo bu yerda ba'zi bog'lovchi halqalar yetishmayapti. Ya'ni biz o'rganayotgan motivning ertakka aylanishi bosqichi belgilab beradigan halqa. Buning ikki xil sababi bo'lishi mumkin. Birinchidan, bu kabi tasavvurlar, asosan, marosim va xatti-harakatlar orqali yashab kelgan. Ertaklar esa faqat bu xatti-harakatlar o'z asl ma'nosini yo'qota boshlagan vaqtda yuzaga kelgan bo'lishi mumkin. Ikkinchidan, ehtimol, bunda ertaklar bo'lgan, biroq bizgacha yetib kelmagandir.

Tarjimon: Abdukamol Abdujalilov

